

І. М. Прибиткова

Передумови формування територіальних міграційних систем в Україні

Розглядаються трансформація міграційної доктрини та реконфігурація міграційних потоків як основні передумови формування територіальних міграційних систем в Україні пострадянської доби. Особливу увагу приділяється процесу радикальної диверсифікації міграційних потоків на початку третього тисячоліття. Зроблено висновок, що географія міждержавних потоків в Україні поступово набуває рис просторової структури міграційних переміщень, що існувала на початку 1990-х років. Аналізується дизайн міграційних потоків в умовах глобальної рецесії. Досліджується структура й динаміка потоків внутрішньої міграції – від переселень, закріплених процедурою реєстрації за новим місцем проживання, до трудової маятникової міграції населення, що й досі залишається однією з провідних форм внутрішньої міграції в Україні. Визначено її економічну функцію. Зроблено висновок, що усі види трудової міграції є невід'ємною складовою пересувних / мобільних ринків праці, що забезпечують їх безперервне функціонування.

Ключові слова: міграційна доктрина, територіальні міграційні системи, диверсифікація міграційних потоків, внутрішня міграція, мобільні ринки праці

Зміна міграційної доктрини: від паспортного режиму до свободи пересування. Міграційна доктрина радянської доби як система офіційних поглядів і положень, як керівний політичний принцип ґрунтувався на паспортній системі, трудовому законодавстві та житловій політиці. Радянська модель індустріалізації з її орієнтацією на трудомісткі галузі народного господарства, розподіл праці поміж великими економічними регіонами й настановою на вирівнювання рівнів господарського розвитку республік супроводжувалась прискореним зростанням мобільності робочої сили. З метою впорядкування міграційних потоків були запроваджені широкомасштабні державні програми, з яких найефективнішими виявились організований набір робочої сили та сільськогосподарське переселення сімей. Було створено систему професійної й регіональної диференціації заробітної плати для залучення працівників у регіони, де відчувався брак робочої сили. Проте основним інструментом контролю та упорядкування

© *І. М. Прибиткова*, 2013.

міграційних потоків в країні тривалий час залишалася паспортна система, а не економічна політика та права і свободи людини. Свободу вибору місця проживання було зведено до мінімуму.

З набуттям Україною державності після розпаду СРСР її міграційна доктрина радикально змінюється. У січні 1994 р. Верховна Рада приймає Закон «Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України», що гарантує право вільно покидати країну й повертатися на її територію. Цей закон зруйнував старий порядок. З його прийняттям набирає чинності стаття 11 Закону «Про зайнятість населення», що дозволяла трудову та підприємницьку діяльність громадян під час їх перебування за кордоном. Нововведення в царині міграційної політики доповнюються рядом статей Конституції України (ст. 24, 25, 26, 33), прийнятої 26 червня 1996 р. І нарешті, в грудні 2003 р. український парламент приймає Закон «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні». Інститут прописки більше не існує, його замінює процедура реєстрації, що має повідомний характер. Міграційна доктрина радянського зразка вичерпала себе, її ідеологічні і політичні постулати втратили смисл та силу. Необхідна нова міграційна доктрина. Її орієнтирами віднині стають основоположні цінності демократичних суспільств: права людини, громадянські свободи, верховенство права. Україна переходить від паспортного режиму до свободи пересування, вільного вибору місця роботи й проживання.

Реконфігурація міграційних потоків в Україні пострадянської доби. Початок 1990-х рр. – переломний момент в розвитку міграційної історії України. Після розпаду СРСР міграційні процеси в Україні набувають нового змісту та динаміки, змінюються міграційні пріоритети, відбувається трансформація напрямків, структури та інтенсивності потоків мігрантів, з'являються нові види й форми територіальної мобільності населення. Нові міграційні практики в їх різноманітних проявах потребують нестандартних управлінських рішень, підкріплених законодавчими ініціативами, фінансовою підтримкою та політичною волею керівництва країни. Вже наприкінці 1990-х розвиток міграційного законодавства досягає помітного прогресу, хоча багато ще має бути зроблено. На зламі тисячоліть починається новий етап в розвитку міграційної історії України.

Помітною тенденцією 1990-х стає поступове скорочення інтенсивності міграційних обмінів з країнами СНД і Балтії, хоч у 1996 р. країни СНД й, перш за все Російська Федерація, залишаються основними міграційними партнерами України. З 1992 р. Україна втрачає населення в міграційному обміні з Білоруссю, а з 1994 р. – з Росією, а переїзд мі-

грантів з інших країн СНД і країн Балтії в Україну є вкрай недостатнім для компенсації цих втрат. Основними донорами України є в 1996 р. Узбекистан, Казахстан і Молдова. В 1998-2000 рр. міграційний обмін України з країнами СНД і Балтії зберігає попередню динаміку: еміграція скорочується швидше, ніж імміграція, і це спричинює зменшення міграційних втрат країни. Російська Федерація, як і раніше, залишається основним міграційним партнером України. Росіяни й українці становлять більше як 80% мігрантів, приблизно в рівних частках. Репатріація українців поступово сповільнюється: у 2000 р. контингент українців, які повернулись в Україну, виявляється вдвічі меншим, ніж в 1997 р. (42 456 осіб українського походження). Уповільнюється й еміграція українців в країни СНД і Балтії: в 2000 р. вона досягає таких ж розмірів, що й еміграція в країни далекого зарубіжжя, тимчасом як у 1997 р. вона була майже втричі більшою.

2000-і роки в Україні – період радикальної диверсифікації міграційних потоків. Зміна їх розмірів і структури супроводжується трансформацією міграційної ситуації в Україні. Вже у 2005 р. вона стає країною, що приймає іммігрантів, а її міграційні втрати в 2004-2005 рр. компенсують колишні співвітчизники з країн СНД. У 2006 р. вперше з початку 1990-х рр. в Україні реєструється приріст населення за рахунок міграційного обміну з далеким зарубіжжям. Наступними роками ця тенденція закріплюється. І хоч розміри міграційного притоку населення з-за кордону незначні, проте саме цей факт віддзеркалює поворот у розвитку міграційної ситуації в Україні та її трансформацію з країни походження емігрантів в країну призначення для іммігрантів як з країн СНД, так й далекого зарубіжжя.

В 2006-2011 рр. щорічний міграційний приріст зберігається на рівні 14,0-17,0 тис. осіб, які прибули в Україну з-за її кордонів. А у 2012 р. чисельність новоприбульців з інших країн зростає в порівнянні з попереднім роком в 2,4 рази й досягає 76,4 тис. осіб. При цьому виїзд українців за кордон упродовж 2010-2012 рр. стабілізується на рівні 14,6 тис. осіб. Таким чином, чистий міграційний приріст населення у 2012 р. становить в Україні 61,8 тис. осіб.

Структура міграційних потоків в умовах глобальної рецесії. За даними обліку міграційних подій, що його щорічно здійснює Державна служба статистики України, загальний обсяг зареєстрованих переміщень в країні, які охоплюють усіх мігрантів незалежно від напрямків їх пересування, країн, регіонів та типів поселення, складав в 2008-2012 рр. відповідно 1406,6, 1272,2, 1350,8, 1321,7 та 1390,6 тис. осіб. Розподіл мігрантів за потоками свідчить про те, що в Україні домінують вну-

трішньорегіональні переміщення людей, сягаючи відповідно 57,9%, 57,7%, 58,5%, 57,4% та 54,3% їх загального обсягу. А основним типом міграційного руху в країні залишається перерозподіл населення між сільською місцевістю та міськими поселеннями в межах свого регіону (області, територіальної автономії).

Досить вагомою складовою міграційного руху в Україні є міжрегіональна міграція: обсяг територіальних пересувань населення з одного регіону до іншого в межах країни становив упродовж 2008-2012 рр. понад третину усієї валової міграції: 37,4%, 38,2%, 38,1%, 39,1% та 39,2%. Найменшою є частка міграційних потоків, що поєднують Україну з країнами СНД, Балтії та далекого зарубіжжя: міждержавний обмін мігрантами між ними забезпечив лише 4,3%, 4,1%, 3,4%, 3,5% та 6,5% усієї валової міграції в країні в 2008-2012 рр. Для порівняння зазначимо, що частка зовнішньої міграції становила в 1999-2000 рр. відповідно 11,2% та 9,4%.

Упродовж 2000-х років в Україні відбувалась диверсифікація потоків міждержавної міграції. Якщо загальний обсяг зареєстрованих переміщень населення між Україною та іншими державами, що включають усіх мігрантів незалежно від напрямків їх пересування і країн, зменшився в цілому вдвічі, то в міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя за цей самий період часу він скоротився в 2,2 разу, а з країнами СНД – в 1,9 разу. Внесок країн СНД у валову міграцію збільшився в 2002-2008 рр. з 71,9% до 74,3%, а країн далекого зарубіжжя зменшився з 28,1% до 25,7%. У наступні роки, коли Україна зазнала вразливих руйнівних впливів світової фінансової кризи, цей тренд деякою мірою змінився: внесок країн далекого зарубіжжя в загальні обсяги валової міграції почав потроху зростати (з 25,7% у 2008 р. до 31,6% у 2011 р.), а країн СНД відповідно меншати (з 74,3% у 2008 р. до 68,4% у 2011 р.). Проте географія міждержавних потоків в Україні, що набула з початку 2000-х років рис просторової структури міграційних пересувань в країні, яка існувала на початку 1990-х років, й досі зберігає ці характерні пропорції.

Структура та динаміка потоків внутрішньої міграції. Внутрішня міграція населення України існує в декількох іпостасях, основною з яких є переселення, закріплене процедурою реєстрації за новим місцем проживання. У випадку, коли постійне місце проживання зберігається, йдеться, як правило, про внутрішню трудову міграцію населення, зайнятого економічною діяльністю поза його межами. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. з 17250,1 тис. осіб, зайнятих економічною діяльністю, 98,1% працювали на території проживання, 1,2% – в іншому регіоні, а ще 0,7% – в іншій державі. Серед регіонів перше місце посідає

Київська область: 17,6% її городян та 15,7% селян, зайнятих економічною діяльністю, працювали в столиці України [1, с. 616-617].

Середній вік українців, зайнятих на робочих місцях в інших регіонах України, сягав 36,7 років. Рівень їхньої освіти був досить високим: на 1000 зайнятих економічною діяльністю вищу освіту мали 245 працівників, базову вищу – 12, неповну вищу – 231, повну загальну – 436, базову загальну – 71. І тільки 5 з 1000 осіб, місце роботи яких знаходилось в інших регіонах України, мали початкову загальну освіту [1, с. 622].

Структура видів економічної діяльності населення, місце роботи якого знаходилось в інших регіонах України, свідчить про їх переважну належність до третинного / сервісного сектора економіки вже в 2001 році. В той самий час зайнятість внутрішніх трудових мігрантів у вторинному / індустріальному секторі була майже вдвічі меншою (31,4% vs 64,8%). Зауважимо принагідно, що співвідношення зайнятого населення за видами економічної діяльності, місце роботи якого знаходилось в іншій державі, характеризується дещо іншими пропорціями (42,2% vs 51,3%). Вища частка зайнятості трудових мігрантів з України у вторинному / індустріальному секторі економіки зарубіжних країн зумовлена їх переважним працевлаштуванням в будівництві (35,5%).

І, нарешті, зазначимо, що в Україні немає такої області / регіону, який би не постачав Києву робочу силу. Серед його найбільш потужних донорів трудових ресурсів на момент Всеукраїнського перепису населення 2001 р. перебували Київська область (112 982 осіб), а також Чернігівська, Житомирська, Черкаська області: відповідно 8704, 3778 та 2426 осіб. Загальний обсяг запозиченої Києвом в інших регіонах робочої сили дорівнював на цей момент 139 680 осіб. До цього додамо, що 6766 киян допомагали в свою чергу робочою силою населеним пунктам Київської області [1, с. 632, 633, 638, 639].

Трудова маятникова міграція населення, як і за радянської доби, залишається однією з провідних форм внутрішньої міграції в Україні. Її основу завжди становили трудові пересування сільських мешканців в міські поселення. В 1960-1985 рр. сільське населення, постійно зайняте в різних галузях економіки міських поселень, зросло в 2,7 разу й дорівнювало на 1 січня 1986 року 1689,8 тис. осіб. А частка маятникових мігрантів в загальній чисельності сільського населення працездатного віку збільшилась в 1960-1985 рр. в 3,7 разу й досягла на початок 1986 р. 19,4%. Отже, щоп'ятий сільський мешканець працездатного віку працював в місті. Скорочення загальної чисельності сільського населення через його природні та міграційні втрати, що відбувалось упродовж два-

дцяти останніх років, звичайно вплинуло на абсолютні розміри трудової маятникової міграції. Проте їх зменшення не було значним. За станом на 1 січня 2005 року чисельність сільських мешканців, які працювали за межами свого населеного пункту, становила 1523,8 тисяч, а їхня частка в загальній кількості зайнятих селян зросла до 40,2%. З них працювали в містах та селищах міського типу 28,5% [2, с. 333].

Трудова маятникова міграція населення характеризується повсюдним розвитком на території України. Трудові пересування здійснюються практично у всі міські поселення країни нарівні із зустрічними переміщеннями працездатних контингентів з цих міст у сільську місцевість та інші міські поселення. При цьому обсяги трудової маятникової міграції в приміських зонах великих міст значно перевищують розміри трудових пересувань населення в приміських районах малих і середніх міст. А проте сумарний обсяг трудових маятникових переміщень в містах – обласних центрах був у 1981 р. на 180 тис. осіб менше, ніж в інших міських поселеннях України [2, с. 334].

Трудова маятникова міграція являє собою переміщення робочої сили в чистому вигляді. Іншими словами – це територіальне переміщення одного з основних ресурсів суспільного виробництва, «людської складової» продуктивних сил. Трудова маятникова міграція має зворотний характер, регулярний одноденний цикл і не супроводжується зміною місця проживання населення. Економічна функція трудової маятникової міграції полягає у перерозподілі трудових ресурсів поміж окремими сферами застосування праці, їх галузевих та територіальних перегрупованнях і, в остаточному підсумку, забезпеченні кількісної та якісної рівноваги між сукупністю і структурою робочих місць, з одного боку, та наявними трудовими ресурсами й структурою їх кваліфікації – з іншої. Досягнення цієї мети опосередковується переміщенням працівників у місця застосування праці. Таке переміщення називається трудовим, а сукупність одиничних трудових пересувань, об'єднаних спільністю напрямку, визначеного точками входу й виходу, – трудовотоком. Таким чином, в економічному аспекті трудова міграція, що забезпечує з'єднання робочої сили з засобами виробництва, являє собою по суті рух робочої сили у формі територіального та міжгалузевого перерозподілу трудових ресурсів, а також професійно-кваліфікаційного просування кадрів. І в цій якості усі види трудової міграції є невід'ємною складовою пересувних / мобільних ринків праці, що забезпечують їх безперебійне функціонування.

На відміну від трудової маятникової міграції, яка може тривати роками, утворюючи різноманітні усталені локальні зв'язки з постійними робочими

міськими в межах приміських зон великих, середніх та малих міст, звичайна стаціонарна трудова міграція функціонує лише упродовж певного часу, потрібного для виконання тимчасової роботи за контрактом, договором або усною домовленістю. Як правило, потоки внутрішньої трудової стаціонарної міграції – це пересування працівників на довші дистанції в межах власної країни, тимчасом як ареали трудових маятникових переміщень обмежені виключно короткими радіусами.

Звернемось до результатів соціологічного дослідження, недавно проведеного Інститутом соціології НАН України, в рамках якого було вивчено розподіл працівників за місцем роботи відносно місця постійного проживання як усередині країни, так і за її межами. Так, виявилось, що у 2013 р. 45,3% дорослого населення України працювали за місцем проживання, 9% – в інших населених пунктах країни, а 0,5% – за її межами. Решта українців на момент проведення опитування не працювали. Зауважимо, що до цього контингенту увійшли, крім безробітних, непрацюючі пенсіонери, домогосподарки, інваліди. Дві третини зайнятих в інших населених пунктах власної країни працювали в містах, одна третина – в сільських населених пунктах.

Більша частка цього контингенту – це трудові маятникові мігранти (70%). Вони доїжджають на роботу в інші населені пункти щодня, а тривалість їх трудової поїздки в обидва кінці триває переважно годину, зрідка – дві години. Решта мігрантів, залучених до трудового процесу в інших населених пунктах, виїжджає на роботу або на весь термін праці або раз на півроку, інколи – раз на місяць або на тиждень.

Зарубіжні трудові мігранти виїжджають на роботу за межі України, як правило, на термін до півроку або від півроку до року. Досвід їх заробітчанських експедицій налічує пересічно 2-3 трудових відвідувань ринків праці інших країн. Але найчастіше вони вирушають за кордон в пошуках роботи більше як тричі. І саме для них праця в зарубіжних країнах набуває рис своєрідного професійного вибору. Цього року висловили намір поїхати за кордон на роботу 9,6% українців. А про бажання виїхати з України назажди оголосили 24,1% співвітчизників. Серед них обрали напрямок виїзду за кордони колишнього Радянського Союзу 16,8% працюючих в інших населених пунктах України та 14,3% працюючих за місцем проживання. А до Росії воліли би виїхати 8,0% українців, які тимчасово заробляють на життя в інших регіонах України, й 6,9% таких, хто працює за місцем проживання (табл. 1).

Зауважимо, що ці судження окреслюють лише міграційні настанови співвітчизників, які перетворюються з евентуальних на реальних

Таблиця 1

Міграційні настанови і плани жителів України, 2013 р. (%)*

Міграційні настанови і плани	Усі жителі України, що мають роботу	Розподіл працівників за місцем роботи відносно місця постійного проживання		
		В тому числі		
		За місцем постійного проживання	В іншому населеному пункті країни	За межами України
<i>Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де живете?</i>				
Так, хотів би	28,2	26,7	34,2	62,5
Важко сказати	17,9	17,3	20,5	25,0
Ні	53,9	56,0	45,3	12,5
<i>Куди саме Ви би хотіли поїхати?</i>				
До іншої місцевості в Україні	8,5	7,9	11,8	-
До Росії	7,5	6,9	8,0	44,4
До інших республік колишнього СРСР	2,0	2,1	1,9	-
За кордон колишнього СРСР	14,6	14,3	16,8	-
Ще не знаю куди	25,2	25,8	21,1	44,4
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	42,2	42,9	40,4	11,2
<i>Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>				
Так	9,6	7,3	17,5	77,8
Ні	90,4	92,7	82,5	22,2

* Складено автором.

мігрантів тільки у разі, якщо вони безповоротно вирішують виїхати з України і підтверджують свій намір конкретними організаційними заходами. Помітимо також, що вибір країн потенційної еміграції є скоріше за все свідомим, оскільки 30,1% українців хоча б один раз відвідували

Росію після проголошення незалежності України, а 11,7% – країни Європейського Союзу.

Укріплення міграційних настанов безперечно свідчить про погіршення якості життя в індивідуальних, групових та масових оцінках громадян країни. Сьогодні на теренах України функціонує потужне пульсуюче демографічне поле. Великі людські потоки щодня пронизують її соціально-просторовий континуум, в якому сконцентровані різноманітні можливості. Українці шукають роботу, житло, правду. Якщо не знаходять в Україні, шукають десь інде. Та чи знаходять?

Прикінцеве слово. Бідність і вимушена незайнятість є сьогодні загальнонаціональними проблемами в Україні, і вони мають бути розв'язаними на державному рівні. Поширення ринкових відносин призвело до сегментації ринку праці. Утворення ядра виробничого колективу з одного боку, а з іншого швидке зростання периферійного прошарку працівників та поглиблення суперечностей між ними, що мають гострий характер, створюють чималий руйнівний потенціал. В умовах так і не перебореної фінансово-економічної кризи пошуки ефективної стратегії регулювання зайнятості як на макро-, так і на мікрорівні та забезпечення прав громадян на працю є невідкладним завданням сьогодення.

Тимчасова трудова діяльність як за межами, так й усередині України, як і в попередні роки, дає їй громадянам додаткові можливості знайти нові джерела доходу та вижити в умовах затяжної глобальної рецесії, що супроводжується масовим безробіттям. Для вирішення проблеми безробіття в країні можна використовувати як значні капітальні вкладення, так і господарські заходи або організаційні ресурси. Не менш актуальною є проблема розподілу повноважень і відповідальності держави, регіональної та міської влади та приватного підприємництва в сфері забезпечення права громадян України на працю. Як і раніше залишається невирішеним питання про створення системи ефективного соціального захисту працівників.

Список використаних джерел

1. Зайняте населення України. Кількість зайнятого населення та його розподіл за даними економічної діяльності : [статист. зб.]. – К. : Державний комітет статистики України, 2004. – 641 с.
2. Прибиткова І. М. Структура міграційних потоків і пересувні ринки праці в Україні / І. М. Прибиткова // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 650 с.

Прибыткова И.М. Предпосылки формирования территориальных миграционных систем в Украине.

Рассматриваются трансформация миграционной доктрины и реконфигурация миграционных потоков как основные предпосылки формирования территориальных миграционных систем в Украине постсоветского периода. Особое внимание уделяется процессу радикальной диверсификации миграционных потоков в начале третьего тысячелетия. Сделан вывод, что география межгосударственных потоков постепенно обретает черты пространственной структуры миграционных перемещений, существовавших в начале 1990-х годов. Анализируется дизайн миграционных потоков в условиях глобальной рецессии. Исследуется структура и динамика потоков внутренней миграции – от безвозвратных переселений, закрепленных процедурой регистрации по месту нового проживания, до трудовой маятниковой миграции населения, сохраняющей до сих пор статус ведущей формы внутренней миграции в Украине. Определена ее экономическая функция. Сделан вывод, что все виды трудовой миграции являются неотъемлемой составляющей передвижных / мобильных рынков труда, которые обеспечивают их непрерывное функционирование.

Ключевые слова: миграционная доктрина, территориальные миграционные системы, диверсификация миграционных потоков, внутренняя миграция, мобильные рынки труда.

Prybytkova I.M. The Premises of Forming of the Territorial Migration Systems in Ukraine.

It is considered the transformation of migration doctrine and reconfiguration of migration flows as essential premises of forming of the territorial migration systems in the postsoviet Ukraine. A special attention is given to the process of radical diversification of migration flows at the beginning of the Third Millennium. It is concluded that the geography of external flows came back to the space structure of migratory movements characteristic of the pattern of the early nineties. It is analyzed the design of migration flows under the challenges of global recession. It is examined the structure and dynamics of internal migration flows – from irrevocable migration, fixed by registration procedure of new-comers' residence, to the labour commutings of workers having till now the status of leading form of inner migration in Ukraine. It is defined the economic function of the last. The author concludes that all kinds of labour migration are the integral part of itinerant/mobile labour markets providing its continuous functioning.

Key words: migration doctrine, territorial migration systems, diversification of migration flows, interior migration, mobile labour markets.